

ציונות דתית

היסטוריה, רעיון, חברה

בעריכת
דב שוורץ

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

ציונות דתית

היסטוריה, רעיון, חברה

ז

עורך

דב שוורץ

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

חברי המערכת:

זהבית גרוס, משה הלינגר, ירון הראל, צבי זוהר, אשר כהן, יוסי כץ,
דן מכמן, עמיחי רדזינר, לילך רוזנברג-פרידמן, שמואל רפאל, אבי שגיא

מרכזת המערכת:

ד"ר עדיה הדר

"ציונות דתית" הוא כתב עת רב תחומי היוצא לאור בקביעות
ועוסק בחקר הציונות הדתית.

מאמרים יש לשלוח לכתובת: Dov.Schwartz@biu.ac.il

המאמרים הנשלחים לכתב העת יעברו שיפוט כמקובל.

עריכת הלשון:

אבי בן-אמתי

החוברת יוצאת לאור בסיוע:

המכון לחקר הציונות הדתית ע"ש ד"ר זרח ורהפטיג

ISSN 2709-6726

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו
בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי או מכני
לרבות צילום, מיזעור והקלטה (ללא אישור בכתב מהמו"ל)

סדר ועימוד: "האיר השחר" – שמעון בן-שחר

נדפס בישראל – תשפ"ב

תוכן העניינים

יוסי בהרב ויוסי כץ

- בני עקיבא – מתנועת נוער חלוצית לתנועת נוער חלוצית מגשימה:
5 הקמת קבוצת בני עקיבא עלומים (סעד)

דב שוורץ

- התנערות: התגבשות התודעה הציונית הדתית
31 בעשור השלישי (1968-1977) למדינת ישראל

עיונים בהגותו הציונית של הרב כלפון משה הכהן צבי זוהר, עורך עמית

חיים שרקי

- יחסו של הרב כלפון משה הכהן להרצל ולאופייה החילוני
157 של התנועה הציונית

חיים סעדון

- פניה המגוונות של הציונות בתוניסיה: עו"ד אלפרד ולנסי
183 והרב כלפון משה הכהן

רונאל עטיה

- בין ציונות לגאולה: מדוע ויתר הרב כלפון משה הכהן מג'רבה
207 על הזדמנות לעלות לארץ ישראל?

מגנזי המכון לחקר הציונות הדתית ע"ש ד"ר זרח ורהפטיג

דב שוורץ

- 221 באווירת האיחוד

רשימת המשתתפים

יוסי בהרב, תלמיד לתואר שלישי, המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בראילן,
רמת גן

פרופ' יוסי כץ, המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בראילן, רמת גן
פרופ' חיים סעדון, המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה
הפתוחה

ד"ר רונאל עטיה, המחלקה לחינוך והיסטוריה, מכללת אורות ישראל
פרופ' דב שוורץ, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בראילן, רמת גן
חיים שרקי, תלמיד לתואר שלישי, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בראילן,
רמת גן

פניה המגוונות של הציונות בתוניסיה: עו"ד אלפרד ולנסי והרב כלפון משה הכהן

חיים סעדון

הדיון בציונות בארצות המזרח מתייחס לרוב לקיומה של תפיסה ציונית כללית אחת¹ בלי לבחון את שאלת הגיוון האידאולוגי של הציונות בארץ זו או אחרת. מחקרים רבים בציונות בארצות המזרח עוסקים רק במגמה אחת, בזרם אחד של הציונות באותה ארץ.² כאשר נחקר הגיוון האידאולוגי של הציונות בארצות המזרח, והוא מועט מדי, הוא התייחס בעיקר לתקופה שלאחר הקמת מדינת ישראל, כאשר כל המפלגות הפוליטיות

1. מיכאל אביטבול, "לחקר הציונות בארצות המזרח", פעמים 39 (תשמ"ט), עמ' 3-14; אלון גל (עורך), הציונות לאזוריה: היבטים גאותרבותיים, שלושה כרכים, ירושלים ושדה בוקר תש"ע; אסתר כנבסה, "ציונות ופוליטיקה מקומית בקהילות המזרח", פעמים 73 (תשנ"ח), עמ' 36-40; יצחק בצלאל, "אקדמות לציונות בנוסח יהודי ספרד והמזרח", פעמים 73 (תשנ"ח), עמ' 5-35; י' טובי, "שורשי יחסה של יהדות המזרח אל התנועה הציונית", בתוך ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 169-192.
2. ישי ארנון, ציונות דתית בארץ מבוא השמש: מ"אהבת ציון" בצפון אפריקה לאתוס של "תורה ועבודה" בישראל (1943-1956), תל אביב 2016; מלכה כץ, פעילותם של ספרדים ובני עדות המזרח במזרחי בארץ ישראל ובארצות המזרח תרע"ח-תרפ"ד 1918-1924, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט; חנה אברהמי ויאיר דואר, תנועת הנוער גורדוניה בתוניסיה, רמת אפעל 1990; חיים סעדון, התנועה הרביזיוניסטית ובית"ר בתוניסיה 1926-1939, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1973; חנה אברהמי, "ראשיתה של תנועת הנוער החלוצית בצפון אפריקה (1943-1948)", שורשים במזרח, א, תל אביב תשמ"ו, עמ' 240-291; צ' אילן, "החלוץ בסוריה וההתיישבות בחורן, 1928-1936", פעמים 14 (תשמ"ג), עמ' 45-56; דליה בנג'י, קורות התנועה החלוצית "דורור" במרוקו 1945-1960, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1985. על היבטים של פעילות ציונית ראו דוד גדו', היחס לתרבות העברית ובנייתה של תרבות עברית בקרב הקהילה היהודית במרוקו, 1912-1956, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2020; גיא ברכה, "אלעאלם אלאסראאילי", מקומו בעולם העיתונות היהודית והערבית במזרח התיכון על רקע התמורות בקהילות היהודיות בסוריה ולבנון, 1921-1948, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ב; ירון הראל, דמשק נכבשה זמנית: הציונות בדמשק 1908-1923, ירושלים 2015.

והזרמים האידאולוגיים ביקשו להשפיע על הכיוון האידאולוגי של יהדות המזרח. אפשר להציע כיווני מחשבה שיתמודדו עם התופעה ההיסטוריוגרפית הזו. אולי זה מיעוט המקורות הארכיוניים והאישיים, אולי זו התפיסה שבארצות אלה לא יכולה הייתה להתפתח ציונות פוליטית שבה יש מאבקים פנים-ציוניים,³ ואולי זו ההדרה של הציונות בארצות אלה מהשיח הציוני והפעילות הציונית עד מלחמת העולם השנייה על ידי המפלגות שפעלו בתנועה הציונית.

במאמר זה נציע ראייה שונה של הציונות בארץ מזרחית אחת, ואולי מדוגמה זו נוכל ללמוד גם על הציונות בארצות אחרות. בתוניסיה התפתחו עד אחרי מלחמת העולם הראשונה מספר זרמים ציוניים, וחלקם התגבשו גם לפעילות ארגונית ציונית. במאמר זה נציג שני כיווני פעולה ציוניים, שתי אידאולוגיות ציוניות שונות שהתפתחו במקביל ככל הנראה בלי שהאחת ידעה על השנייה. נדגיש כי אלו אינם שני הזרמים היחידים בציונות בתוניסיה בתקופה זו. בתוניסיה באו לידי ביטוי גוונים ציוניים גם בעיר תוניס וגם בין תוניס ובין ערים אחרות. יחד עם זאת שני הזרמים האלה היו העיקריים והמשמעותיים בהיקף ההגות שנוצרה בהם ובמשמעות הפעילות שלהם, ולכן נתמקד רק בהם. השניים הרכיבו את השלם הציוני בתוניסיה. הם התפתחו במקביל מתחילת המאה ה-20, אך שיתפו פעולה רק לאחר מלחמת העולם השנייה.

אנסה במאמר זה להתחקות אחר שני אישים, מהחשובים שידעה יהדות תוניסיה, בתקופה שמכינוס הקונגרס הציוני הראשון ועד אחרי מלחמת העולם הראשונה. שני האישים האלה, עורך הדין אלפרד ולנסי והרב כלפון משה הכהן, הציגו שני נתיבים של זהות יהודית וליתר דיוק שני אפיקים שונים של זהות לאומית יהודית וציונית, כחלק מהמאבקים על הזהות היהודית שאפיינו את יהדות תוניסיה. המאבקים על הזהות היהודית של החברה אינם ייחודיים לתוניסיה, אלא אופייניים לחברות יהודיות בעת החדשה באירופה וגם בארצות המזרח. עורך הדין ולנסי הציע נתיב יהודי, לאומי, ציוני וחילוני. ולנסי היה מתבולל במובן של קבלת התרבות הצרפתית והשינויים שהביאה עימה צרפת והשפיעו על הקהילה, אבל פעילותו התנהלה במסגרת יהודית ברורה (חילוניות יכולה להיות חלק מהזהות היהודית של החברה). הרב כלפון משה הכהן הציג נתיב יהודי, לאומי, ציוני ודתי המתאים לחברה דתית שמרנית שבה הוא חי ושאת שמרנותה הוא טיפח. הציונות שלו מודרנית, ואין היא סותרת את שמרנותו הדתית.

3. בחוברת שפרסמה מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית נסקרה פעילות המחלקה בשנות מלחמת העולם השנייה. בסקירה נכתב בין היתר, כי יהדות ארצות האסלאם "היתה שקועה כל השנים בגלות ערב הקשה ומנותקת ברובה מהציונות ומארץ ישראל", וכי פעולת השליחים הייתה "בבחינת חרישה באדמה תחוחה הנענית לעמל המושקע בה [...]. יהדות מפגרת מבחינה לאומית, אך מוכנה להדבק בציונות בכל חום ליבה". ראו שליחים לגולה ת"ש-תש"ו, הוצאת מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, ירושלים תש"ז.

השניים מלמדים כי הציונות בתוניסיה בשנים אלה לא הייתה שונה מביטויים דומים של ציונות בארצות אירופה. סביר להניח, שהם לא נפגשו מעולם. סביר לא פחות להניח שהרב כלפון משה הכהן הכיר וידע על פעילותו של אלפרד ולנסי, אך קשה לדעת האם עו"ד ולנסי הכיר את הרב כלפון משה הכהן והיה מודע לפעילותו. בעוד זה האחרון קרא עיתונים יהודיים ואחרים שהתפרסמו בתוניסיה ומחוצה לה הרי שלאפרד ולנסי לא הייתה גישה לדברים שכתב הרב כלפון משה הכהן, שכן רובם ככולם פורסמו שנים רבות לאחר פטירתו. כך גם לא הייתה לו גישה למכתבים שכתב הרב כלפון משה הכהן לאישים ציוניים שונים מחוץ לתוניסיה. ייתכן שידע על הרב ועל עמדתו הציונית מהנסינות להקים את הפדרציה הציונית בתוניסיה, אך לא היה מודע להיקף ולעומק המחשבה הציונית של הרב.

המקורות והמחקר

שחזור קורות החיים של כל אחד מהם הוא מורכב, שכן השניים לא חיברו ביוגרפיות ואין סימטריה במחקרים על קורות החיים של השניים. בעוד המחקר על הרב כלפון משה הכהן זכה לעדנה רבה בשנים האחרונות, קורות חייו של אלפרד ולנסי לא נחקרו.⁴ יש גם אסימטריה בין המידע הרחב יחסית על חייו של עו"ד ולנסי עד אמצע שנות העשרים ובין מיעוט המידע על חייו של הרב כלפון משה הכהן בשנים המקבילות שבמוקד מאמרנו. והנה באמצע שנות העשרים התהפכה התמונה, והמידע על חייו של ולנסי התמעט ואילו ידיעותינו על הרב כלפון התרבו. מסכת חייו והגותו של הרב כלפון משה הכהן בנושאים שונים נחשפה על ידי החוקרים צבי זוהר,⁵ עמוס ישראל-פליסהואור ודפנה חורב-בצלאל,⁶ ראובן מאמו⁷ ורבקה נגר,⁸ ובעבודות הדוקטור

4. "Valensi Alfred", in Paul Lambert, *Dictionnaire illustré*, Tunis 1912, pp. 418-419. זוהי

הביוגרפיה היחידה שנכתבה עליו בזמנו. וכן Haim Saadoun, "Valensi Alfred", in N. Stillman (ed.), *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Leiden 2010, vol. 4, pp. 590-591.

5. צ' זוהר, "אשרור דתי של הציונות כתנועה לאומית חילונית: פרק במשנת הרב כלפון משה הכהן", ישראל 2, אוניברסיטת תל אביב, 2002, עמ' 107-125. וראו גם הנ"ל, "מדינת ישראל והציונות בעיני חכמים ספרדים-מזרחים בכירים", בתוך מ' בראון וצ' צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 320-349.

6. דפנה חורב, תגובתו של הרב משה כלפון הכהן מג'רבא (1874-1950) למלחמת העולם הראשונה ולהקמת חברת הלאומים, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח; עמוס ישראל פליסהואור ודפנה חורב-בצלאל, "גאולת האדם, העם והעולם: מנהיגות מקומית והגות בינלאומית של הרב כלפון משה הכהן מג'רבא", דיני ישראל כט (תשע"ג), עמ' 217-258.

7. ראובן מאמו, תהילה למשה, ירושלים תשס"ט.

8. רבקה נגר, מסורת במבחן: רבני ג'רבה בין שמרנות לתמורה (1914-1945), אשקלון תשע"א.

של ירון נעים⁹ ורונאל עטייה,¹⁰ אולם לאור היקף היצירה של הרב כלפון יש לצפות למחקרים נוספים. עבודתו המונומנטלית של הרב בנימין כהן על רבני תוניסיה¹¹ סייעה להבנת היבטים שונים בחייו של הרב כלפון משה הכהן ובחיי רבנים אחרים שפעלו לצידו.

האסימטריה בין שני ההוגים מתבטאת גם בשאלת המקורות. המקור העיקרי להכרת פעילותו והגותו הציונית של הרב כלפון משה הכהן הוא העושר הגדול של כתביו בנושאים שונים ובהם גם התייחסות לציונות. עושר הכתיבה מדהים בהיקפו ובאיכותו לאור העובדה שהרב היה חולה וסבל בעיקר ממחלת עיניים שהקשתה עליו מאוד. לענייננו חשוב במיוחד הקונטרס "גאולת משה, מאמרים ורעיונות ליישוב ארץ ישראל", שמתייחס לפעילותו והגותו של הרב כלפון משה הכהן לאחר מלחמת העולם הראשונה ופורסם על ידי בנו בספר זכות משה.¹² מעיון בדרושים הרלוונטיים להגותו הלאומית מתברר, כי מרביתם נישאו בשנים תרע"ח-תרע"ט.¹³ לשנים אלו היו משמעותיות לתנועה הציונית העולמית במישור הבין-לאומי: הצהרת בלפור, המנדט על ארץ ישראל, ועידת סן רמו. והיו גם משמעותיות לציונות בתוניסיה: הקמת האגודות הציוניות, ייסוד עיתונים ציוניים וגם הקמת אגודת עטרת ציון, האגודה הציונית הראשונה בג'רבה. הגותו של הרב כלפון משה הכהן היא מקיפה ומגוונת בתחום הלאומיות, הציונות והשילוב שבין הגאולה והחיים על פי תורת ישראל. הגותו המקיפה והכוללת לא רוכזה בספר אחד המציג את מכלול הגותו באופן מסודר ושיטתי. הגותו פרוסה בדרשות שונות שנשא, ואולי בחלק מתשובותיו, ושפורסמו על ידי בנו מאוחר מאוד, בשנת תשל"ח, במדינת ישראל. בחלק מהדרשות נכתב כי הן תורגמו מערבית

9. ירון נעים, הרב כלפון משה הכהן מג'רבה (1874-1950) בין שמרנות למודרנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, 2009.
10. רונאל עטייה, חדשנות חינוכית במשנתו של הרב כלפון משה הכהן בג'רבה במחצית הראשונה של המאה העשרים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ח.
11. בנימין כהן, מלכי תרשיש, נתיבות תשמ"ו. על הרב כלפון משה הכהן ראו שם, עמ' שז-שי.
12. אשר חדאד, ספר זכות משה, נתיבות תשל"ח. ספר זה כולל שלושה חלקים ושלושה קונטרסים נספחים, ולענייננו אלה החשובים ביותר, ובעיקר הקונטרס גאולת משה (עמ' 32-46), המתוארך לשנת 1920 ובו משנה סדורה למדי בנושא "קיום המדינה וגאולת ישראל". בשלושת הספרים המרכיבים את ספר זכות משה דרושים רבים שעוסקים בשאלת המדינה, הגאולה, המנהיגים הציוניים ועוד. הקונטרס ויקהל משה (ג'רבה תרע"ט, עמ' 7-31) עוסק במה שהרב מכנה "צרכי" היחיד, הציבור, הכללות והאנושות. עוד יצוין קונטרס סתרי משה (ללא תאריך, עמ' 47-75) ובו מעט מזיכרונותיו, מכתבים וענייני בריאות. כמו כן מספר עמודים בודדים של לבוש למסכת מגילה ולבוש למסכת מועד קטן.
13. מסקנה זו עולה רק מעיון בספר זה, אך מעיון במחקרים השונים שנכתבו על הרב כלפון משה הכהן נראה כי עיקר הגותו הלאומית אכן נמצאת בספר זה. הנושא מצריך עיון נוסף.

פניה המגוונות של הציונות בתוניסיה: עו"ד אלפרד ולנסי והרב כלפון משה הכהן 187

יהודית לעברית. האם משמעות הדברים היא כי רוב הציבור בג'רבה לא היה מודע להגות זו, שכן במקרה הטוב הוא נשא את הדרושים בשבתות מיוחדות או בהספדים לאישים? בשונה מאלפרד ולנסי, שפרסום כתביו היה חלק מפעילותו הציונית, לא כך נהג הרב כלפון משה הכהן, אולי בשל היעדר עיתונות מודרנית בג'רבה, כפי שהייתה קיימת בתוניס הבירה.¹⁴ עם זאת אין ספק שאפשרות לפרסום ספרים הייתה קיימת בג'רבה לפחות מאז הקמת בית הדפוס "הציוני" בשנת 1912.¹⁵ כך למשל היה הרב כלפון בין היוזמים לפרסום הספר ישיב משה, שראה אור בג'רבה בשנת תרפ"ד והרב כתב לו הקדמה.

חלק נכבד מכתביו של ולנסי פורסמו מחוץ לתוניסיה, וסביר להניח כי לפחות האליטה היהודית התוניסאית החדשה, שאותה נציג להלן, הייתה מודעת לתוכן כתיבתו. הבמות שבהן פרסם את דבריו הוסיפו למעמדו וליוקרתו של ולנסי. בשונה מהרב כלפון משה הכהן אין ספק שהגותו הייתה ידועה ומוכרת בתוניס הבירה, ואולי גם בערים אחרות בתוניסיה. ההגות של ולנסי מתרכזת בנושא הלאומיות, וביתר דיוק הרעיון הציוני והתפתחות התנועה הציונית. הוא אומנם כתב מחקר בנושא משפטי, אך זה היה רק חלק מהדרישות שלו לתואר במשפטים.

הגותו של הרב כלפון מקיפה מאוד, אך קשה לעקוב אחר ציר ההתפתחות הכרונולוגי של ההגות הלאומית והציונית ומקומה בכלל הגותו. לא כן באשר לאלפרד ולנסי: פרסומיו מאפשרים לעקוב גם אחר התפתחות הגותו. הסתמכנו בעיקר על מאמרים שכתב בצרפתית בנושא הציונות: החוברת "הציונות", שפורסמה לראשונה בשנת 1906 ולאחר מכן במהדורות שונות וגם בערבית יהודית; הספר "ציון וחירות", שפורסם ב-1919 והוא כולל קובץ מאמרים בנושא לרבות המאמר על הציונות; מאמרים שפרסם בכתבי עת שונים, ומכתבים לא מעטים שכתב למוסדות התנועה הציונית.

צמיחתה של אליטה חדשה: הייחוס והמעמד המשפחתי

שני האישים נולדו שנים ספורות לפני כינון משטר החסות הצרפתית בתוניסיה בשנת 1881. הרב כלפון משה הכהן נולד ב-1874 ועו"ד אלפרד ולנסי נולד ארבע שנים אחריו, בשנת 1878. עובדה זו לא השפיעה על המשך חייהם. רק היסטוריונים יכולים למצוא סימבוליות בעובדה שוולנסי נולד בשנה שבה נפתח בית הספר הראשון של אליאנס

14. חיים סעדון, "העיתונות", בתוך הנ"ל (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: תוניסיה, ירושלים תשס"ה, עמ' 141-158; אברהם הטל, "עתונות יהודית בתוניסיה", קשר 5 (1989), עמ' 87-96.

15. אברהם הטל, "על הדפוס העברי במגרב", ממזרח וממערב ב (תש"ס), עמ' 121-129.

בתוניסיה, לאחר מאבק ממושך.¹⁶ שניהם נולדו למשפחות ותיקות, מוכרות ומבוססות, מי בתוניס ומי בג'רבה. משפחת ולנסי הייתה מוכרת בתוניסיה כמשפחה יהודית מבין יצאי איטליה. סבו של אלפרד ולנסי, הרב נתן לוי, הגיע מסיציליה לתוניס ודיבר גם גרמנית וגם רוסית. אביו של אלפרד, יוסף ולנסי, למד בקולג' צרפתי והיה קונסול של האימפריה האוסטרו-הונגרית בתוניסיה. המשפחה הייתה מבוססת מבחינה כלכלית, ומעמדה בתוניס היה איתן.¹⁷ אלפרד היה הבכור במשפחתו, שמנתה עוד ארבעה אחים ואחיות. דודו גבריאלי ולנסי (1845-1918) היה גנרל בצבא הביי התוניסאי ואחראי על הפרוטקול. הוא עוטר באותות כבוד תוניסאיים וצרפתיים על שירותו לביי התוניסאי ולצרפתים. הגנרל גבריאלי ולנסי חי בשני עולמות תרבותיים ופוליטיים שונים ולפעמים יריבים, וניחן ביכולת לתרום בו בזמן מיכולתו ומניסיונו לשניהם.¹⁸ אלפרד ולנסי הוא דור ראשון לאליטה היהודית החדשה שצמחה והתחנכה בתוך המציאות של משטר החסות הצרפתית ובמגע עם המתיישבים הצרפתים. מוצא המשפחה, מעמדה הכלכלי, יחסיה עם גורמי ממשל בתוניסיה ופעילותה הבין-לאומית הקלו מאוד על אלפרד ולנסי לצמוח ולהיות חלק מהאליטה החדשה ולפנות לאפיקים אחרים. בצד פעילותו ותורמותו להגות ולפעילות הציונית הוא היה פעיל בלשכת עורכי הדין בתוניס ובהוראה, וזכה לאותות מטעם שלטון הביי. להלן נבין מדוע בחר אלפרד ולנסי לתרום ולהשפיע בפעילות הציונית.

הרב כלפון משה הכהן הוא בנו של הרב שלום כהן (1835-1926) ונכדו של הרב משה הכהן (נפטר 1863), שני רבנים ידועים ומוכרים בג'רבה ובכפרי הדרום. האב, הרב שלום כהן, עלה לגדולה מבחינה כלכלית, התמוטט והיה לעני מרוד. כאשר הספיד הרב כלפון משה הכהן את אביו כתב: "נבחן ונתנסה במבחן העושר שהיה מגדולי העיר וסוחריה ובעל קרקעות וסחורות הרבה מאוד [...] עוד נתנסה בכור העוני שהגיע למדרגה שכמעט אין דוגמתה בעוני".¹⁹ משנת 1892 כיהן האב כשוחרט בעיירה זרזיס, ושם כנראה חלה הרב כלפון משה הכהן. בשנת 1898 נסע הרב כלפון משה הכהן למלטה כדי לנסות להתרפא ממחלת העיניים שלו ובדרכו היה גם בטרפולי, ושם פגש ברב נחום, וזה הציע לו לעלות איתו לארץ ישראל. הוא חזר לג'רבה ב-1917 לשמש

16. יצחק אברהמי, "פרק בתולדות האמנציפציה של יהודי תוניסיה", ממזרח וממערב א (תשל"ד), עמ' 259-284.

17. המידע על משפחת ולנסי מבוסס על מידע גנאלוגי באתרי אינטרנט שונים והצלבתו.

18. Elia Boccara, "Une famille juive livournaise à Tunis, entre la France et L'Italie", in Ariel Danan & Claude Nataf (eds.), *Juifs au Maghreb: Mélanges à la mémoire de Jacques Taïeb*, Paris 2013, pp. 92-73. המאמר עוסק במשפחת ולנסי, ובמיוחד בדמותו של גבריאלי ולנסי.

19. פקד משה, בתוך חדאד, ספר זכות משה (לעיל הערה 12), דרוש יו"ד להספד, עמ' קס.

חבר בבית הדין בג'רבה, ונראה כי מכאן רק עלה מעמדו והתבסס בקהילה. אביו עלה לארץ ישראל ב-1924, כאשר הרב כלפון היה בן 50, והתיישב בטבריה. הוא נפטר שנתיים לאחר מכן. בשנים שמהמינוי לחבר בבית הדין ועד פטירתו ב-1950 שימש כדיין בדיונים בבית הדין הרבני בג'רבה בתפקידים שונים לרבות אב בית הדין, החל משנת 1935, ועסק בכתיבה. עושר הכתיבה שלו בנושאים כה רבים ומגוונים מלמד על היקף ידיעותיו הרחב, על התודעה ההיסטורית שלו ועל קשריו המרובים והמגוונים בתוניסיה ומחוצה לה.²⁰ בזהירות הנדרשת אוכל לקבוע, כי הרב כלפון מייצג בג'רבה אליטה חדשה של רבנים מעורים מאוד בקהילה ופתוחים לרוחות המנשבות בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט. בפתיחותו הרבה לא סטה מעולמו הדתי השמרני אלא מצא את הדרך לשלב בין שמרנותו הדתית לבין פתיחותו לעולם הרחב. דומני כי יחסו לציונות הוא ביטוי לכך.

סבירה בעיניי ההנחה כי הייחוס המשפחתי לא הביא אותם בהכרח לעסוק בלאומיות ובציונות. יחד עם זה ייחוס משפחתי שכזה הביא אותם להיות מעורבים בענייני הקהילה היהודית ולנסות לדאוג לה בתקופה של תמורות ושינויים כה רבים. הצורך להציג דרכי פעולה לקהילה היהודית בתקופה שכזו היה בו כדי להציע גם את הציונות כפתרון. העובדה שאביו עלה ארצה ב-1924 לא תרמה לעמדותיו הציוניות של הרב כלפון שכן הוא הרבה לכתוב הגות ציונית דווקא בשנים 1918-1920, לפני שהאב עלה ארצה. ייחוס משפחתי שכזה היה יכול להיות בסיס גם לפעילות חשובה ומשמעותית אחרת שאינה בהכרח הציונות. משפחתו של ולנסי הייתה מתבוללת, אולם פתיחותה לנעשה בעולם אפשרה קבלת השפעה ציונית.

שני האישים שייכים כאמור לאליטה חדשה בהקשר החברתי, הפוליטי והקהילתי שבו פעלו. אצל הרב כלפון משה הכהן היה העיסוק בציונות רק חלק מהגותו ומעיסוקיו, בעוד אצל ולנסי הייתה הציונות עיקר עיסוקו. העובדה שאישים למשפחות כה חשובות התמסרו לרעיון הציוני בראשית התארגנותה של הציונות בתוניסיה הייתה ללא ספק בעלת משמעות רבה וסייעה להתבססות של הציונות.

החינוך שקיבלו

החינוך שקיבל הרב כלפון הכהן לא נבדל מן המקובל בקהילתו, אולם הוא, הודות למעמד משפחתו, זכה ללמוד מרבנים חשובים כמו יוסף ברבי (1851-1919), מי

20. למיטב ידיעתי אין מחקר העוקב אחר מערך הקשרים של הרב כלפון משה הכהן עם אישים ומוסדות בעולם היהודי. במאמר זה נבחן רק פן אחד של מערך קשרים זה – קשריו עם המוסדות הציוניים.

שנחשב לגדול המלמדים בג'רבה והיה חבר בבית הדין. הרב כלפון סבור כי "אלמלא הוא כמעט נשתכחה תורה מישראל", ועוד כתב עליו ש"היה מלמד תורה לרבים בין בילדותו בין בזקנותו ונתקיים בו הכתוב בבקר זרע זרעך ולערב אל תנח ידיך".²¹ בשנים שעד מלחמת העולם הראשונה הקים משפחה (נישא ב־1895) ונולדו ילדיו הראשונים. אלפרד ולנסי למד במסגרות חינוך צרפתיות והמשיך ללימודים גבוהים באוניברסיטת מונפליה שבדרום צרפת. הוא למד משפטים וסיים את עבודתו על חוק הגירושים בשנת 1905.²² מסלול התפתחות זה אפיין את בני האליטה החברתית, הכלכלית והתרבותית החדשה בתוניסיה. הוא כמובן לא היה יחיד בתוניסיה שפנה לאפיק לימודים זה ואחר כך סייע גם בנושא הציונות.

דרכם אל הציונות

דרכו של ולנסי אל הציונות ניתנת לשחזור. במהלך לימודיו במונפליה נחשף אלפרד ולנסי לרעיון הציוני. הוא נפגש עם יהושע בוכמיל (1869-1938), שהגיע מרוסיה ב־1895 ללמוד חקלאות במונפליה. הוא התחבר עם חוגים ציוניים במקום, ויחד הקימו את החוג הציוני "עתידות ישראל" (l'avenir d'Israël). החוג הזה היה מיוחד בשל "גילם הצעיר של חבריה, שוויון בין בנים לבין בנות ואחוזה בין רוסים לבין ספרדים. אותה אגודה תוססת, שיזמה את השליחות הציונית הראשונה לצפון־אפריקה, סיפקה גם עולים מיומנים למפעל החקלאי".²³ בוכמיל שינה את מסלול לימודיו, והחל ללמוד משפטים. הוא סיים את לימודיו שנתיים קודם לאלפרד ולנסי. בוכמיל ייצג את החוג בקונגרס הציוני הראשון. אגודת עתידות לישראל הייתה מסופחת לאגודת בני משה, וקדמה להקמת התנועה הציונית. באגודה זו פעלו אישים שלימים היו מרכזיים מאוד בציונות כמו חיים מרגלית קלוורסקי (1868-1947),²⁴ יוסף ספיר (1869-1938), בוריס

21. ספר זכות משה (לעיל הערה 12), דרוש ט"ו להספד, עמ' קעז-קעת. הרב הָצַר על התלאות שנגרמו לרב יוסף ברבי כאשר ניטלה ממנו משרת הרבנות, "והיה על פי מצטער בלבבו כי לא הרהיבו ראשי הקהל בנפשם לעמוד לימינו ולהחזירו לאיתנו". אינני יודע באיזו פרשה מדובר, אך יש כאן ביקורת של הרב כלפון על "ראשי הקהל" ויחסם לרב ברבי.

22. Alfred Valensi, *L'Application de la loi du divorce en France*, Paris 1905.

23. חוג זה וחיבורו להתפתחות התנועה הציונית בכלל והתנועה הציונית בצרפת כמעט שלא נחקר. ראו בנושא זה ז'אן־מארי דלמר, "חובבי ציון בצרפת (1884-1898) בין עליה להקלטות", בתוך בנימין פינקוס ודוריס בן סימון (עורכים), יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל, אוניברסיטת בן גוריון, 1992, עמ' 5-19 ובמיוחד עמ' 14 סעיף ד, ששם הוא דן ישירות ב"עתידות לישראל".

24. קלוורסקי עלה כבר ב־1895 ליפו, והיה המזכיר של "בני משה" ביפו. סביר להניח כי לא הכיר אישית את ולנסי, ואולי שמע עליו מהחברים האחרים.

פניה המגוונות של הציונות בתוניסיה: עו"ד אלפרד ולנסי והרב כלפון משה הכהן 191

כצמן (1872-1931), יוסף מוהליבר (נפטר 1932) ואחרים. באווירה הזו למד אלפרד ולנסי והושפע ממנה. הנה כי כן אלפרד ולנסי שייך לחוג של מניחי היסוד לפעילות הציונית בכלל גם אם תרומתו לחוג זה טרם נתחווה. לפי אחד המקורות שימש עו"ד ולנסי כמזכיר האגודה הזו.

ב-1906, זמן מה אחרי שחזר ולנסי לתוניסיה, הוא פרסם את הפרסום הראשון שלו על הציונות. דומני כי חוברת זו היא הפרסום הראשון של יהודי מארץ מוסלמית כלשהי על הציונות כתנועה לאומית מודרנית. אין ספק באשר להשפעות של חבריו במונפליה על העולם הצעיר ולנסי.

כאשר יצא ולנסי למונפליה בשנים האחרונות של המאה ה-19 יצא כלפון משה הכהן (בשנת 1892) עם אביו לזרזיס, ששם נדרש לכהן כרב הקהילה. אביו נשאר בזרזיס עד 1924, עת החליט לעלות לארץ ישראל. לא ברורות בדיוק השנים שבהן שימש הרב כלפון משה הכהן כשוחט ובודק בזרזיס. הוא חלה ומחלתו העיבה על כל חייו. ככל הנראה הוא שב לג'רבה ב-1915 בה החל לשמש חבר בבית הדין כמומחה לענייני אישות וירושות.

ב-1906, כאשר פרסם אלפרד ולנסי את הפרסום הראשון על הציונות, היה כלפון משה הכהן כבן שלושים. חמש שנים קודם לכן הכירו בג'רבה בגדולתו וביכולותיו, והציעו לו להיות חבר בבית הדין בג'רבה. הוא סירב. הוא בחר לעבוד לפרנסתו. תפיסה זו תאפיין אותו כל ימי חייו. שנתיים לפני שוולנסי פרסם את החוברת על הציונות הקים הרב כלפון משה הכהן את "חברת ברית תורה" לפרסום ספרי קודש של רבני ג'רבה, והשתתף בניסוח פסקי דין.

הרב כלפון משה הכהן נחשף לתמורות בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט באמצעות עיתונים עבריים שנהג לקבל. מהגותו אנו יכולים ללמוד על בקיאותו בהתפתחויות השונות בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט. ייתכן שגם פגישתו עם נחום סלושץ סייעה בחשיפתו לציונות.²⁵

בעוד דרכו של אלפרד ולנסי אל הציונות ברורה לחלוטין דרכו של הרב כלפון משה הכהן אל הציונות עדיין לוטה בערפל, וייתכן כי היא חלק מתהליך חשיפתו אל העולם המודרני.

הגותם הלאומית והציונית

הגותו הלאומית והציונית של הרב כלפון משה הכהן, שהיא חלק ממכלול הגותו בנושאים רבים, נחקרה בעיקר על ידי צבי זוהר וירון נעים. צבי זוהר, במאמרו החלוצי

25. נחום סלושץ, האי פליא, תל אביב 1957.

והמלומד, קבע כי "הרב כלפון משה הכהן הכיר כי הציונות היא תנועה לאומית חילונית הדומה במהותה לתנועות לאומיות אחרות והחותרת להבטיח את טובת העם היהודי באמצעים ארציים, כלכליים ותרבותיים. הוא הכיר את העמדה המתנגדת לציונות מטעמים דתיים, ושלל אותה. הוא אישית נטה לראות את הציונות כתחילה של גאולה 'על דרך הטבע' אולם טען שגם אם אין לציונות כל קשר לגאולה, יעדיה הלאומיים-חילוניים הינם ראויים מבחינה דתית".²⁶ צבי זוהר, וכן אלה שהלכו בעקבותיו ועיינו בכתביו של הרב כלפון משה הכהן, הסתמכו בעיקר על הקונטרס גאולת משה. קונטרס זה מתוארך לראשית שנות העשרים של המאה ה-20, מה שמקל עלינו להשוות בין הגותו להגותו של עו"ד ולנסי, שעיקר כתיבתו הייתה עד אמצע שנות העשרים. העת החדשה, הלאומיות ובמיוחד התחלת מימוש הרעיון הציוני בהקמת התנועה הציונית ובהתיישבות בארץ ישראל הציבו בפני היהדות הדתית אתגר מחשבתי והלכתי לא פשוט, שכן "במשך מאות בשנים העלתה המסורת היהודית על נס את יישובה של ארץ ישראל, אך הענין נשאר בגדר מצוות אנשים מלומדה ומשאלה חסודה; והנה הולך יישובה של ארץ ישראל-ישראל ומתרבה על ידי עלייתם של אותם מרשיעי ברית, מהפכנים חילוניים המזלזלים במצווה קלה כבחמורה [...] איך חייב היהודי הדתי להתייחס לתופעה זו? האם היא מוכיחה כי טעתה המסורת הדתית?".²⁷ הנה כי כן בין הרבנים בעולם שהתמודדו עם סוגיה זו היה גם הרב כלפון משה הכהן.

אתיחס בגישה השוואתית לעמדתם של שני ההוגים אל הרעיון הציוני ואל התנועה הציונית, אבחן את גישתם לנושא העלייה ואסיים ביחסם לפעילות הציונית בתוניסיה. הרב כלפון משה הכהן ועו"ד ולנסי שותפים לדעה באופן שבו הם רואים את הציונות: חשיבותה ההיסטורית של התנועה הציונית בעת ההיא, הגדרת המטרה של התנועה הציונית (הקמת מדינה ליהודים בארץ ישראל ולא בשום מקום אחר) והתרומה החשובה של הרצל למימוש הרעיון הציוני. שניהם פועלים בהיסטוריה ומתמודדים עם האתגרים שהציבו השינויים של שלהי המאה ה-19 בפני היהודים. הם היו חלוקים באשר למשמעות הקוסמית של הציונות ובאשר לדמותה ואופייה של המדינה שתקום. במאמרו "הציונות"²⁸ פרס ולנסי את השקפתו על הרעיון הציוני והתפתחותו בהתייחס להתפתחויות הלאומיות של סוף המאה ה-19. ולנסי רואה מאה זו כמאה

26. זוהר, אשרור (לעיל הערה 5), עמ' 125. כיוון שהגותו של הרב כלפון הכהן נחקרה לא מצאתי טעם לשוב ולדון בהיבטיה השונים, שכן זו נעשתה היטב על ידי שני החוקרים האלה ואחרים. התייחסתי להגותו בעיקר תוך השוואה לזו של עו"ד ולנסי, שאינה מוכרת דייה.

27. שלמה אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, תל אביב 1980, עמ' 220.

28. מאמר זה פורסם בגרסאות שונות החל מ-1906 בתחילה בעיתונים בתוניסיה בצרפתית, ולאחר מכן כחוברת בערבית יהודית (אלפרד וואלנסי, אלציוניסם, תרגם א' כהן, תוניס 1906. תודתי לד"ר צביה טובי על הפניה זו), וגם כחוברת בשפה הצרפתית. הגרסה המפותחת והרחבה ביותר

של פריחה לאומית, מאבקים לחירות, לאוטונומיה וגם לעצמאות. הלאומיות עיצבה את המאה ה-19, והמאבקים לחירות ועצמאות לאומית נמשכו גם במאה ה-20. "הציונות, שמטרתה להבטיח לעם היהודי אוטונומיה פוליטית במולדתו העתיקה, פלסטיין (Palestine), היא חלק מהשחרור ושוויון הזכויות של העמים".²⁹ לדידו "מעצם מהותה הציונות אינה דבר חדש בקרב היהודים". השאיפה לחיי חופש ועצמאות בארץ אבותיהם התקיימה תמיד מאז התפזר העם היהודי בין העמים. במהלך תקופה זו "ההתפתחות הלאומית באירופה החל מסוף המאה ה-18, הסירה מהרגשות הלאומיים של היהודים את המאפיינים הדתיים. השאיפה לשיבה למולדת היהודית נפרדה לאט לאט מהקליפה המיסטית שלה, והשיבה הזו נראתה כאילו היא צריכה להיות המאמצים הבלעדיים של העם היהודי". הנה כי כן סבור ולנסי כי "התעוררות הלאומים של המאה ה-19 החייתה גם את השאיפות הלאומיות עתיקות היומין של ישראל שקיבלו רוח גבית מהאנטישמיות הקיימת בכל מקום שבו חיים יהודים במספר משמעותי או חשוב כלשהו, בין שהייתה כרונית ואכזרית (féroce) ובין שהייתה לטנטית ומרימה ראש".³⁰ ולנסי סבור כי הציונות, שהיא במהותה חילונית ופוליטית, עוררה בהדרגה את היוזמות של יהודים להתיישב בפלסטיין.

אלפרד ולנסי ייחס חשיבות רבה לפעילותו של הרצל, וחלק ניכר מהגותו במאמר "הציונות" הוקדש להרצל, הגותו ופעילותו. כמו כן פרסם מאמר נפרד על הרצל. לרב כלפון הכהן אין מאמר או דרוש נפרד על הרצל, אך בכמה הזדמנויות הוא התייחס להגותו.³¹ שני הוגי הדעות של הציונות בתוניסיה שותפים לדעה באשר למקומו של הרצל וחשיבותו בהתפתחות התנועה הציונית, ארגונה והשגת המנדט על ארץ ישראל עבור הקמת המדינה היהודית. ועוד, ולנסי קיבל את התפיסה של השילוב בין ציונות לסוציאליזם, ואת תפיסתו פיתח בכמה מאמרים כמו "הציונות והסוציאליזם" משנת 1911 או "ציונות ומאבק המעמדות". הוא היה קרוב יותר למפלגת פועלי ציון בהגותו.

של מאמר זה הופיעה בתוך A. Valensi, *Sion et liberté*, Tunis 1919, pp. 7-40. ספר זה, שראה אור בתוניסיה, כולל את מרבית המאמרים שכתב ולנסי על הציונות. ההשוואה בין הגרסאות יכולה ללמד הן על ההתפתחות הרעיונית של ולנסי בנושא הציונות אבל גם על יכולתו להתאים את הנושא לבמות שונות ולקהלים מגוונים בתוניסיה ומחוצה לה. עובדה זו מעמידה אותו בשורה אחת עם הוגי דעות ציוניים שפעלו במסגרת החברה והתרבות הצרפתית. לצורך מאמר זה בחרנו להשתמש בגרסה של המאמר שפורסמה בכתב עת רב חשיבות בבלגיה. זוהי גרסה מורחבת ומעמיקה יותר: A. Valensi, "Le Sionisme", *la vie internationale*, 1913, fasc.13, tome iii, no. 5, pp. 397-418. מגרסה זו אנו מצטטים להלן, ונציין אותה בקיצור הציונות 1913.

29. הציונות 1913, עמ' 398.

30. שם, שם.

31. ראו למשל ספר מטה משה, בתוך חדאד, זכות משה (לעיל הערה 12), דרוש ה לאתחלתא דגאולה, עמ' נג.

חזון המדינה שלו הוא של מדינה ליברלית שבה תופרד הדת מהמדינה ואף יהיה בה שוויון מלא לנשים. לרב כלפון אין הגות סוציאליסטית או מעמדית-פועלית. הוא רואה את הציונות רק כציונות דתית ובמובן זה הוא קרוב יותר רעיונית לתנועת המזרחי, אם כי איננו יודעים אם הצטרף למפלגה זו. אחד המאפיינים הבולטים של הציונות בגרבה הוא הרצון לשמור על עצמאות הפעולה ולא להסתפח ארגונית לתנועה או זרם כל שהוא. בכך, דומה, הפער בין שני האישים האלה גדול מאוד.

הגותו של ולנסי נסבה על שאלות ציוניות כלליות, ואין בה חשיבה ציונית מקורית שאינה מוכרת מהוגי ציונות אחרים באירופה. אין זה מפתיע. הצטרפותו לתנועה הציונית העולמית כמוה כקבלה של עיקרי היסוד של הציונות. הוא קיבל את תוכנית באזל במלואה, וראה בהרצל את יוצר הציונות הפוליטית. פוליטית במובן זה שהיא נאבקה על מקומה במסגרת הקהילה היהודית בכל ארץ וגם בחברה הכללית. כדי לקדם את הרעיונות הציוניים בתוניסיה אין הוא זקוק לחשיבה מקורית או להתאמה של הרעיון הציוני למה שנכנה "המציאות התוניסאית". במילים אחרות, האם נדרשת הגדרה ציונית שונה, דרכי פעולה אחרות, לחברה היהודית בתוניסיה כדגם של חברה מזרחית? ודוק בדבר, אולי נוכל לטעון כי ולנסי סבר שאין כל צורך בהתאמות של עיקרי הציונות לארצות המזרח ואולי אין בכלל מושג שניתן לתארו כ"ציונות מזרחית". ואולי כל הניסיון להגדיר ציונות שמתאימה ליהודי תוניסיה או לכלל יהודי ארצות המזרח אינו נכון בעיניהם של ההוגים הציונים המקומיים.

ניתן לשרטט שני קווים מאפיינים חשובים להגותו של הרב כלפון משה הכהן. האחד הוא הכוליות שלה. לרב היו הצעות לסדר עולמי חדש. הצעות אלה מעידות על הבנה טובה ומודעות לעניינים שעומדים בראש סדר היום העולמי. הרב כלפון משה הכהן השתוקק לסדר עולמי אחר, טוב יותר, שבו מוסדות כמו חבר הלאומים ייקחו חלק משמעותי בעיצובו של העולם. הרב כלפון התייחס לפרטים ולפרטי פרטים אשר יהיה בהם כדי לאפיין את הסדר העולמי החדש. הפתרון הלאומי הציוני הוא חלק בתוך מכלול זה. המאפיין השני הוא באשר לאופייה של התנועה הציונית, ועוד יותר דאגתו לאופייה של המדינה היהודית שתקום. גם בעניין זה נעה הגותו של הרב כלפון משה הכהן בין תפיסה כוללית מגובשת ובין ירידה לפרטי פרטים. הרב כלפון משה הכהן, יחסית לזמנו ולמקום פעילותו, הוא חדשן.

הרב כלפון משה הכהן מיעט להשתמש במילה "ציונות" בשגרת הכתיבה שלו בנושא התנועה הלאומית, ארץ ישראל והגאולה.³² כתיבתו עוסקת רבות באופייה של

32. ראו גם בעבודת הדוקטור של ירון נעים (הערה 9 לעיל), סעיף 4.8, "התנועה הציונית ומנהיגיה בתורת הכמ"ה", שמנתח בצורה טובה וראויה את יחסו של הרב כלפון אל הציונות ואל הרצל. ולהלן אנו מבקשים להדגיש מספר עניינים השוואתיים להגותו של ולנסי.

המדינה שעתידה לקום, ודומני כי בכך הוא שונה מאוד מאלפרד ולנסי, שמיעט לכתוב בנושא זה. על הרצל והציונות כתב: "ומקרוב בימינו אלה הופיע בקרבנו איש רם המעלה זך השכל וחד הרעיון 'בנימין זאב הרצל' שמו אשר עמד על דרכי וחקי העמים והכיר כי לפי חקי המדינות אין להשבית ולבטל כללות האומה. ולהיות אומה נחוץ מנין מה אוכלוסיא. ומזה המציא רעיון נכבד להיות כח איש הבא להסתופף בצל החברה הציונית ובשם ציוני יקרא יהיה משלם פרנץ [פרנק] ורבע שזה נקרא 'שקל'. ועל ידי זה מצא לו מנין רב מאחינו הדורשים זאת. ודפק על פתחי מלכים ורוזנים לקחת מהם משפט כתוב גלוי להיות ארץ ישראל לנו כמלפנים וכתוב בתורה. למען לא ישבת מאנוש זכר אומתינו ולבלתי התבולל והתבלע בין האומות. ויש מהם קרבוהו ויש מהם רחוקהו".³³ הרב כלפון משה הכהן הציג את תוכנית באזל כפי שאושרה בקונגרס הציוני הראשון. הוא סבר כי הרצל פעל על פי "חקי המדינות", ראה את ארץ ישראל כמקום שבו תקום המדינה, והוא גם זה שהקים את התשתית הארגונית. הרצל פעל כדי למנוע את ההתבוללות של העם. ופירש הרב את משמעות הקמת הציונות: "ומעתה אין ספק כי זהו ראשית והתחלת הגאולה".³⁴ הרב כלפון מודע לכך כי כאשר בישר הרצל את "רעיונו" הרי ש"רבים אמרו לו אין זה אלא דברי אגדה. כי לא האמינו שיש אפשרות לזה בעולם. והוא השיב להם אם אתם רוצים אין זה דברי אגדה".³⁵ בהמשך התייחס הרב כלפון משה הכהן באופן ישיר ל"ענין הרעיון הציוני שהתפשט בכמה מקומות מן העולם" ול"רוח הציוני", או במילותיו: "כי כבר הקב"ה הפיח בלבבות בני ישראל הרוח הציוני אהבת ארץ המולדת מולדת אבותינו הקדושים".³⁶ הרב כלפון קיבל את התנועה הציונית כמערכת ארגונית הפועלת בהתאם לכללים המדיניים והמשפטיים המקובלים בתקופה זו. הוא הדגיש את החשיבות של ההצטרפות לתנועה הציונית למניעת התבוללות. התנועה הציונית במתכונת שהרצל הקים מקובלת על הרב כלפון משה הכהן, והוא סבור כי על המאמינים להצטרף ולסייע בכל דרך להצלחתה. אין זה אומר כי הוא משלים עם אופייה החילוני של התנועה הציונית. הוא רואה בה, כפי שהסבירו צבי זוהר וירון נעים, רק שלב בגאולה.

מי היו רבותיהם של ולנסי והרב כלפון משה הכהן? הגותם על הציונות היא הראשונה שהתפרסמה במדינתם; האם הם קראו, למדו או הושפעו מהוגים שמחוץ לתוניסיה? סביר להניח כי רוחב הידיעות של הרב כלפון והיכרותו עם המתרחש בעולם היהודי חשפו אותו גם להגות של רבנים כמו שמואל מוהליבר והרב יצחק יעקב ריינס,

33. קונטרס מטה משה, בתוך חדאד, זכות משה (לעיל הערה 12), עמ' מח.

34. שם, שם.

35. שם, עמ' נג. וראו גם משה ידבר, בתוך חדאד, זכות משה, עמ' שיא, סוף סימן יד.

36. שם, עמ' ס.

שפרסו את הרעיון הלאומי והציוני באמות מידה דתיות ונתנו לו לגיטימציה. ועוד, כבר הבהרנו כי את עיקר הגותו בנושא הלאומי והציוני פרסם הרב כלפון משה הכהן בשנים 1919-1920. ב־1920 פרסם הרב קוק את ספרו אורות, שבו שטח את משנתו בנושא ארץ ישראל והציונות ונתן לה את הלגיטימציה הדתית. האם נחשף הרב כלפון לפעילותו ולמשנתו של הרב קוק ואולי הושפע ממנה? הרב קוק והרב כלפון משה הכהן הם שני הוגים שפעלו בשנות העשרים של המאה העשרים בשני מקומות שונים והגיעו למסקנות דומות ביותר. הרב קוק פרסם את הגותו, ואילו הגותו של הרב כלפון פורסמה שנים רבות לאחר פטירתו. אני סבור כי הרב כלפון משה הכהן הכיר מקריאה בעיתונים את הרב קוק ואת גישתו לתנועה הציונית. היכרות שכזו לא הייתה זרה לרבנים בתוניסיה. כך למשל ב־1911 ביקר בארץ ישראל הרב משה חדאד מנאבל שבתוניסיה עם רעייתו אסתר במסע של עלייה לרגל למקומות הקדושים (הם עזבו את תוניסיה באפריל, ושוב אליה ביולי 1911). תיאור הנסיעה והפגישה עם הרב קוק היו משמעותיים, וביטאו את קשרי הרב קוק עם רבנים בתוניסיה ועם הגותו בדבר הציונות, ארץ ישראל והגאולה. וכך תיאר הרב חדאד את הפגישה:

כשנכנסתי אל מעונו נתקבלתי אצלו לא רק בכבוד רב ובסבר פנים יפות אלא ברגשי גיל והערצה עמוקה. בראותו את פני אמר לי אתה ידידי ר' משה חדאד מנאבל שכותב לי תמיד ובימים אחרונים שלחת לי שו"ת ע"ד אתרוגי ערלה בחו"ל? האם הגיעה לידך תשובתי במועדה!

כשתי שעות רצופות שוחחנו בחי[י]בה רבה. ודבריו אחרונים עודם חרותים בלבי שאמר לי ידידי הואל נא להודיעני מדוע אתם בני תוניסיה רגשותיכם כל כך קרים מאד להקים בנינים ולרכוש לכם אדמה בארץ אבותינו לעשות מושבה ע"ש יהודי תוניסיה לבנות את בית הלאומי היהודי בא"י כשאר אחינו שבגולה? [...] אם כן עליך החובה לעבוד את ארץ המולדת בכל כחך. ובשובך לחטו"ל [=לחיים טובים ולשלום] לתוניסיה תשתדל בכל עז להפיץ את הרעיון הזה בין אחינו שם. לגשם את שאיפתי זאת לעוררם להתרכז בארצם לבנות שכונות ומושבות לשם ולתפארת בארץ חמדתנו.³⁷

הפגישה התקיימה בתקופה שבה הרב קוק שימש כרבה של יפו, שאליה הגיע שבע שנים קודם לכן והוא בן 42. תיאור הפגישה מעלה כי היה קשר מכתבים קודם בין הרב קוק ובין משה חדאד. הרב קוק פונה לרב חדאד ומבקש ממנו להיות אקטיבי בכל מה שקשור לרעיון יישוב ארץ ישראל. "עליך החובה", הבהיר לו הרב קוק. השימוש במונחים כמו "לעשות מושבה", "בית לאומי", "המולדת" מוכרים מהלקסיקון הציוני המקובל. הם מתרגמים רעיונות דתיים עמוקים בדבר הקשר לארץ ישראל ויישוב הארץ

37. משה חדאד, מאמר אסתר, ג'רבה תש"ו, עמ' טו.

לטרמינולוגיה הציונית הרווחת. אסתר חדאד נפטרה בטרם עת (ב־1923) ובעלה ביקש להוציא לאור לזכרה ספר ובו, בין היתר, דרושים לזכרה. הרב כלפון משה הכהן פרסם דרוש לזכרה של אסתר חדאד³⁸ שעוסק בנושא הגלות ונצחיות עם ישראל. הנחתנו היא כי הרב כלפון משה הכהן הכיר את הרב קוק ואולי גם את הגותו, אך אין אנו יכולים לקבוע באיזו מידה הוא הושפע ממנו.

מה היו מקורות ההשפעה על הכתיבה של עו"ד ולנסי? אין ספק כי ולנסי הושפע מחברי החוג "עתידות לישראל" בדרום צרפת, ולבטח למד מהם על הציונות. מקור השפעה אחר יכול להיות הוגה הדעות ברנרד לזר (1865-1903), שבשנת 1894 פרסם ספר חשוב על האנטישמיות וסיבותיה. מעטים הם ההוגים הצרפתים שבתקופה כל כך מוקדמת, לפני 1910, פרסמו הגות ציונית כל כך ברורה.

דומני כי ניתן להסיק כי הגותם של עו"ד ולנסי ושל הרב כלפון הכהן הייתה חשובה ומשמעותית לא רק בהקשר התוניסאי המקומי אלא גם במישור היהודי הכללי. כאמור, כתביו של הרב כלפון לא פורסמו בימי חייו, ולכן גם ההיכרות של רבנים אחרים עם הגותו הייתה מצומצמת לאי ג'רבה, ואילו ולנסי פעל לפרסם את הגותו בתוניסיה, בעיקר בצרפתית ומעט בערבית יהודית. הוא פנה ליהודים התוניסאים דוברי הצרפתית שנמנו עם האליטה החדשה, כל אחד בהתאם לרמת המודרניזציה שבה הוא נמצא. הוא פנה גם לדוברי הצרפתית בצרפת ובארצות האחרות בשל הקשרים שפיתח עם גורמים ציוניים בצרפת. בכך העמיד את עצמו כהוגה דעות וכפעיל ציוני במרחב הלאומי הציוני הצרפתי ולא רק במרחב התוניסאי. במובן זה הוא בין הקולות הראשונים והבודדים שכתבו ופרסמו בצרפתית על התנועה הציונית. הרב כלפון משה הכהן כתב רק בשפה העברית אך לא פרסם את הדברים. את הדרושים הוא נשא ככל הנראה בהזדמנויות שונות והציבור בבתי הכנסת או באירועים שמע אותם, אך הם הועלו על הכתב זמן רב לאחר פטירתו. דרשותיו היו מיועדות לציבור הקטן של באי בית הכנסת או לתושבי ג'רבה. בכך יש איסימטריה בין השניים.

מה הקשר בין ציונות לעלייה, ומה המשמעות האישית הנדרשת ממי שמגדיר את עצמו כציוני? האם העלייה לארץ ישראל היא הכרח, פועל יוצא מחייב של ההצטרפות לציונות? עמדתו של ולנסי ברורה: "ההגירה היהודית תתבצע לאט לאט באופן מסודר ושיטתי. הגירה זו אינה יכולה להיות חובה לכל היהודים. יהגרו לפלסטין רק אלה שלא יוכלו ו/או לא ירצו להישאר בארצותיהם, היכן שהם גרים כיום. הגירה זו תעניק יתרון לאחרים, המעטים שיישארו, אשר בתחילה יהיו נתונים לפחות עוונות סביבתית ובהמשך יבחרו באופן חופשי להישאר במקומות אשר בהם הם חיים כיום, תוך שהם

38. שם, דרוש יא, עמ' ע-ע (307-318). פורסם גם בספר פקד משה (לעיל הערה 19), "דרוש מ"ה להספד", עמ' רעא-רעט.

חוסכים לעצמם את העלבון של חסרי מולדת. הציונות לא תצטרך לעורר את ההגירה כיוון שהיא כבר קיימת. הציונות תצטרך רק לארגן ולרכז את ההגירה בפלסטיין.³⁹ במילים אחרות, הציונות אינה ציווי אישי מידי וקונקרטי לכל ציוני. היא עניין וולנטרי. ולנסי לא חשב על עלייה לארץ ישראל. הוא ראה את עצמו יהודי תוניסאי היכול לתרום לרווחתם של יהודי תוניסיה בארץ הולדתם. הוא חש מחויבות לפעול לציוניזציה של הקהילה היהודית בתוניסיה כחלק ממטרותיה של התנועה הציונית העולמית ובדרך להגשמת מטרות הציונות. לכן גם סבר כי אין הכרח שכל ציוני יעלה באופן מידי לארץ ישראל.

לעומת עו"ד ולנסי הקדיש הרב כלפון משה הכהן מספר דיונים לנושא גאולת ארץ ישראל והעלייה אליה כחלק מקיבוץ הגלויות. וכך כתב: "הישוב בארץ ישראל הוא נחוץ מאוד מאוד לרוחני ולגשמי. וכמה חברות נהיו מאחינו ישמרם האל אשר עבדו ועובדים לטובת הישוב".⁴⁰ כמו בתפיסתו את הציונות הוא מחייב את העלייה לארץ ישראל ואת אלה שכבר פועלים למען העלייה או כבר עלו לארץ. העלייה אינה רק ציווי כללי אלא גם ציווי אישי. את עליית אביו לארץ ישראל (לטבריה) ואת תלאות עלייתו תיאר הרב כלפון משה הכהן בדרוש לאחר פטירת האב.⁴¹ הוא אף נקט צעדים מעשיים למען עליית יהודי ג'רבה.⁴² נראה כי מחויבותו האישית של הרב כלפון משה הכהן לעלות לארץ ישראל הייתה גדולה. ככל הנראה הוא גם עשה ניסיון לעלות לארץ ישראל ואף נקשר בידדות עם הרב ניסים נחום מטריפולי, שהציע לסייע לו כלכלית בעלייתו לארץ ישראל. וכך כתב לו: "אדוני אל תחשוב שאני עושה יאוש שלא לעלות לירושלים ת"ו. ובהיפך אדרבא תמיד אהבה וחיבה עיר קדשנו ותפארתנו מקום מקדשנו בוערת רשפי לבבי. אבל ענין זה נחוץ לו תכנית וסדר כדי שלא לגרום צער להורים הי"ו. אפילו שזה גורם לי עיכוב הרבה זמן. לולא כבוד ההורים לא תחשוב שיעכב אותי חסרון הממון. תהלה לאל יתברך אני יכול להביא בידי סכום כסף מה שאני יכול בעזרת השי"ת ואם מצאתי עבודה לחיות בארץ ישראל הנה מה טוב. ואם לאו אין איסור לחזור כמו שכתבו הפוסקים ז"ל".⁴³ כידוע, בסופו של דבר לא עלה ארצה, אלא נקבר בג'רבה.

39. הציונות 1913, עמ' 202.

40. גאולת משה (לעיל הערה 12), "ישוב ארץ ישראל", עמ' 39. וכן היה בכוונתו לשוב ולכתוב בסוגיה זו (עמ' 43).

41. פקד משה, "דרוש יו"ד להספד", עמ' קסג-קסד, תשרי תרפ"ו.

42. גאולת משה, "זכרונות", עמ' 37-38. כאן פירט הרב את מגבלות העלייה של המנדט הבריטי, וביום 7 בדצמבר 1920 פנה להרברט סמואל, הנציב העליון בארץ ישראל, והציג לו שתי קבוצות אוכלוסייה בג'רבה המבקשות לעלות לארץ ישראל ולא ברור באיזו מידה הן עומדות בתנאי העלייה שנקבעו.

43. סתרי משה (לעיל הערה 12), מכתב ז, עמ' 73. המכתב אינו מתוארך.

עם זאת מרתק ומרגש במידה רבה הוא הציווי האישי שלקח על עצמו כדי להתכונן לעלות לארץ ישראל, ואף האדמה שקנה בארץ ישראל. זו מחויבות אישית משמעותית שאין רבות כדוגמתה. מהעיון בכתיבתו של הרב כלפון ניכרים הזהירות והתכנון הנדרש לקראת העלייה לארץ. העיסוק של הרב בנושא העלייה לארץ משמעותי מאוד, לבטח יותר מזה של עו"ד ולנסי. שניהם לא הגיעו לארץ. התנהלותו של הרב כלפון מאפיינת עליית רבנים בכלל, לרבות אלה שמצפון אפריקה ועוד יותר מתוניסיה. מצאתי דמיון בין האופן שבו הציג הרב יוסף משאש ממרוקו את ניסיונות העלייה של משפחתו ושלו ובין האופן שבו הוצג הדבר באשר לחייו של הרב כלפון משה הכהן.⁴⁴

לאחר שבחנו את עמדתם ביחס לתנועה הציונית ולשאלת העלייה לארץ ישראל מן הראוי שנפנה לשאלת יחסם למשמעות הקונקרטית של הציונות המתבקשת ליהודי תוניסיה. מה נדרש לעשות בתוניסיה, כמו בכל מדינה אחרת מחוץ לארץ ישראל, כדי לקדם את הרעיון הציוני? בעניין זה בולט השוני בין שני הוגים אלה. עו"ד ולנסי, סבר כי "בכל מדינה תפקיד ההתארגנויות הציוניות הוא לפתח פעילות נמרצת ביותר כדי לעורר את ההמון היהודי לפעילות פיסית (הקמת אגודות ספורט, התעמלות, סיף), חומרית (הקמת מפעלי סיוע חברתיים וארגון פועלים) ואינטלקטואלית (הקמת בתי ספר, ספריות, אוניברסיטאות עממיות, להקות מוסיקה ועוד)."⁴⁵ כוחה של הציונות הוא ביכולת הארגון שלה. מטרת הציונות היא לכבוש את הקהילה היהודית. ההתארגנויות האלה בכל ארץ הן שנותנות לציונות גם את אופייה הגלובלי וגם את אופייה הפרטיקולריסטי. תפיסה זו היא אולי הבסיס הרעיוני שלפיו פיתח ולנסי את הפעילות הציונית בתוניסיה. לעומתו הרב כלפון משה הכהן לא התייחס להכרח להקים אגודות ציוניות בתוניסיה, ובוודאי לא בג'רבה. הוא לא התייחס באופן ישיר לצורך בפעילות ציונית בתוניסיה. יש שהתייחס לפעולות אישיות של יהודים כמו תרומות לקרנות הלאומיות, אך לא לפעולה ארגונית ממשית. בהמשך נבחן את פעילותם הממשית של שני האישים האלה, ואולי בהבדל זה טמון גם ההסבר לשוני בפעילותם.

הם נחלקו בפרשנות של הציונות כתופעה היסטורית. הרב כלפון ראה בה את ראשית הגאולה הדתית ורצון האל, וגם אם אין הדבר נראה כך כעת הרי שהאל הוא זה שמכוון את הדברים. ואילו ולנסי סבר כי הציונות היא חלק מגל התנועות הלאומיות שפעלו במאה ה-20, והאנטישמיות רק הגבירה את הצורך של העם היהודי במולדת משלו. אלו הם כמובן שניים מהזרמים הציוניים העיקריים, והמחלוקת העיקרית בין

44. הרב יוסף משאש (1892-1974) נולד במכנאס, והיה רב בתלמסן שבאלג'יריה בשנים 1924-1941. עלה ארצה בשנת 1964, והיה רבה הראשי של חיפה. בהקדמה הארוכה לספרו אוצר המכתבים תיאר את ניסיונות העלייה של בני משפחתו מאז המאה ה-18.

45. הציונות 1913, עמ' 416-417.

הציונות לציונות הדתית אינה חדשה. הרב כלפון חייב את התמיכה בציונות גם באופן שבו היא באה לידי ביטוי בזמנו, והרצל הוא כאמור "זך השכל וחד הרעיון". הוא ביטא את הפרשנות הדתית המקובלת למציאת הגשר בין המגמות והתהליכים העומדים בראש סדר היום היהודי. הוא נתן ליהדות הדתית את המוצא לדילמה ההלכתית העיקרית שהעסיקה אותם, והבהיר היטב את הדילמה הזו. בסוגיה זו כבר דן בהרחבה אביעזר רביצקי, וקבע: "הציונות מבקשת לחולל את שיבת ציון ואת קיבוץ הגלויות הרחק ממסכת המושגים המקורית המטפסית של גלות וגאולה, ברית והבטחה, של שכר ועונש, חטא וכפרה. היא חותרת להביא את ישועת ישראל בידי בשר ודם, בדרך הטבע; היא יוצאת להמיר 'עם עולם' בעם היסטורי ולהכניסו בצבת של זמן מקום; היא אומרת להפוך 'עם סגולה' ל'עם נורמלי' ארצי ופוליטי, ככל הגויים אשר סביבותיו".⁴⁶ בפרשנותו לציונות הכניס הרב כלפון משה הכהן את הציונות אל ההיסטוריה, נתן לה לגיטימציה מעשית ויצר את משמעותה המיידית למאמין הדתי שיכול לשלב בין אמונתו לבין תמיכתו בציונות.

הם נחלקו גם בעניין השפה העברית וחיבורה לציונים המקומיים. עו"ד ולנסקי כתב בצרפתית וחי בתרבות שהושפעה כולה מצרפת, ולכן שאלת לימוד העברית לא הייתה משמעותית בעיניו; ואילו הרב כלפון הכהן כתב רבות על העברית ועל חיבורה גם למי שאינו עולה לארץ ישראל. בהקדמה לספר שפתי כהן ביטא הרב כלפון משה הכהן רעיונות לאומיים גם אם לא ציין במפורש את המילה ציונות. הוא הבחין בחשיבות העברית לקיום הלאומי, כי אין אומה בלא לשון. אך הוא התייחס גם להיבטים המעשיים של לימוד השפה העברית, והם הקשר שיכול להיווצר בין יהודים ממקומות שונים בין במכתבים ובין בביקורים באותן ארצות. נראה כי הרב כלפון משה הכהן למד מניסיונו האישי בנסיעה שעשה בסוף המאה ה-19 כדי להתרפא במלטה. "ומה טוב אם המורי' בבתי הספר וההורי' יחנכו תלמידיהם, בניהם ובנותיהם ומשפחתם בספר זה למען יחק במוחם תמיד. ובטח במעט הזמן יורגלו לדבר בשפתנו הקדושה כי יקד לבבנו על אם הלשונות להיות כמה מאות שנים עזובה ושכוחה. ומלבד תועלת ברוחני להבין התנ"ך והתפלה ורוב דברי רז"ל וגם לקיום לאומיותנו כי אין אומה בלא לשון. גם בגשמי יועיל להנוסעים ממדינה למדינה למצוא מי שמכיר שפתם שאין לך מקום מאחב"י ובהם ימצאון הרבה מכירים משפתנו ובה יוכלו לפנות אל כל מדינה במכתבים".⁴⁷

46. אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב 1993, עמ' 23.

47. כלפון משה הכהן, שפתי כהן, ג'רבה תשי"ב, עמ' 2. זוהי הוצאה חדשה של מהדורת 1906, ושם הוסיף הרב שושן הכהן שהדפיס את הספר כי הרב כלפון משה הכהן רצה לתקן ולהשלים את הספר הזה "אך טיפוליו הרבים והמחלה הקשה אשר תקפתהו וחלושת מאור עיניו עצרו בעדו" (עמ' פז-פח).

פעילותם הציונית

בסיום הדיון בהגותם של שני הוגים אלה עמדנו על יחסם אל הפעילות הציונית והצבענו על הפער שביניהם. פער זה בא לידי ביטוי גם בפעילותם בתוניסיה. פעילותו של אלפרד ולנסי בציונות בתוניסיה כללה את הקמת אגודת ציון בשנת 1911, שהוא היה מראשיה יחד עם יוסף בראמי. ולנסי הבין, כי כדי לקדם את הרעיון הציוני הוא חייב שיתוף פעולה של קבוצות אחרות בחברה היהודית שאותן ייצג יוסף בראמי.⁴⁸ ולנסי הקים את הפדרציה הציונית בתוניסיה בשנת 1920, והיה נשיא קרן היסוד בתוניסיה. הוא התכתב עם ראשי התנועה הציונית ומוסדותיה, אירח שליחים, פרסם מאמרים על הציונות, נאם באספות ציוניות, היה פעיל במגבית השקל הציוני, ועוד. בין הגותו הציונית לפעילותו הציונית לא היה פער. ולנסי היה הוגה ציוני שפעל למימוש הרעיון שבו האמין. גם לא היה פער בין הציפיות של התנועה הציונית מוולנסי ובין ביטויי הפעילות הציונית. פעילותו נמשכה בשנים 1906-1925 בתוניסיה ולאחר מכן בפרס יחד עם ז'בוטינסקי בהקמת ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח). על חייו ועל פעילותו הציונית בצרפת אנו יודעים מעט מאוד. איננו יודעים מה בדיוק גרם לו לעקור מתוניסיה ולעבור לצרפת. האם זה הקשר עם חמיו, שמעון גינצבורג, או היחסים עם רעייתו, מרסל גינצבורג ולנסי? איננו יכולים לקבוע בוודאות. אבל אין לי ספק כי ולנסי סייע לציוני תוניסיה להקים את המפלגה הרביזיוניסטית בתוניסיה בשלהי שנות העשרים.⁴⁹ הוא זה שתיווך בינם ובין ז'בוטינסקי, ואולי בזכותו כתב ז'בוטינסקי מאמרים לעיתון הציוני *Le Réveil juif* ("היקיצה היהודית"),⁵⁰ ובזכות קשרים אלה אף התכוון לבקר בתוניסיה בשנת 1932.

עד כמה שידי משגת לדעת וכפי שעולה עד כה מהמחקר לא היה לרב כלפון משה הכהן חלק פעיל בפעילות ארגונית של התנועה הציונית בג'רבה או בתוניסיה. ככל הנראה נתן הרב כלפון משה הכהן את ברכתו להקמת אגודה עטרת ציון ואולי היה אף מיוזמיה, אך לא מעבר לכך. את עטרת ציון הקים הרב דוד עידאן יחד עם הרב מכלוף דעי. הרב דוד עידאן שימש כנשיא הקהילה, ו"היה המקשר בין הקהילה לבין השלטונות".⁵¹ הוא ייסד גם את "הדפוס הציוני" בשנת 1912, והיה ככל הנראה הדמות

48. חיים סעדון, "העיתונות היהודית בצפון אפריקה", קשר 19 (1996), עמ' 135-139.

49. חיים סעדון, הציונות בתוניסיה בין קולוניאליזם צרפתי ללאומיות מקומית, ירושלים תש"ף, עמ' 132-136.

50. ראה אור בצרפתית. זהו העיתון הציוני החשוב ביותר בתוניסיה. עורכו היה פליקס אלוש, והוא ראה אור בין 1924 ל-1935.

51. מלכי תרשיש (לעיל הערה 11), עמ' שמט, טור 2; יהודה מסינג, החינוך היהודי בג'רבה בעידן של תמורות 1881-1956, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1990, עמ' 83 ואילך.

המרכזית בעטרת ציון עד מחצית שנות השלושים, עת קיבל את ההנהגה הרב וזיפה (יוסף) הכהן. בשנת 1919 היה הרב כלפון משה הכהן בן 45. כארבע שנים שימש כחבר בבית הדין בג'רבה. הסתייגותו מעול הנשיאה בתפקידים ציבוריים ידועה ונחקרה, והוא אף כתב על כך במפורש. מצב בריאותו מחד גיסא ורצונו לעסוק בכתיבה מאידך גיסא הם שני ההסברים העיקריים להימנעותו של הרב מפעילות בעטרת ציון. הרב כלפון משה הכהן היה דמות מוכרת, מוערכת ומשפיעה, ועמדתו העקרונית בשאלת התנועה הציונית לבטח סייעה להקמת האגודה עטרת ציון. עם זאת על פעילותו הממשית באגודה אין אנו יודעים. וצריך לומר גם זאת: מאז הקמת התנועה ועד 1937 לא הייתה עטרת ציון פעילה, לפחות יחסית לאגודות ציוניות אחרות. בהיבט זה, כמו בהיבטים אחרים, קיימת אסימטריה בין היקף הפעילות של אלפרד ולנסי ובין היקף הפעילות של הרב כלפון משה הכהן. בעוד הראשון היה פעיל מאוד והצעיד את התנועה הציונית בתוניסיה להישגים נכבדים וחשובים בבחינת הנחת אבני הפינה של הציונות, הרב כלפון משה הכהן היה בעיקר הוגה דעות ונשאר בשולי הפעילות הציונית ולא לקח חלק פעיל כל שהוא. עובדה זו הייתה כנראה מאפיין של כלל עשייתו.

הפדרציה הציונית הוקמה ב־1920. ב־1924 נעשה ניסיון לכנס כינוס פדרלי של כל האגודות הציוניות בתוניסיה. עטרת ציון לא הצטרפה לפדרציה הציונית. איננו יודעים מה היה חלקו של הרב כלפון משה הכהן בגיבוש החלטה זו. איננו יודעים אם היה מניע אידאולוגי לאי ההצטרפות של עטרת ציון לפדרציה הציונית בשל אופייה החילוני והמודרני של הציונות בתוניסיה שאותה הנהיג אלפרד ולנסי. או אולי זה ביטוי נוסף לספרטיזם של ג'רבה ולפער שבינה ובין תוניס. או שמא נעדיף לומר כי המניע היה כלכלי, כלומר הצורך לשלם דמי חבר לפדרציה הציונית הוא שהניע את עמדתם של מנהיגי עטרת ציון.⁵²

רבני ג'רבה שמרו על סגירותם הדתית בקנאות רבה. ידוע ומוכר במחקר סירובם של רבני ג'רבה לאפשר הקמת בית ספר של אליאנס בג'רבה למרות הפנייה של רבני תוניס והיתרונות שהציגו להם מפתחת בית ספר שכזה בג'רבה.⁵³ כיצד אפוא נתן הרב כלפון את הסכמתו לתמיכה בציונות, שאופייה החילוני היה כה ברור, ואף להקמת מסגרת ארגונית לפעילות בדמות עטרת ציון? סגירותם של יהודי ג'רבה להשפעות חיצוניות יכולה להיות כיוון מחשבה והסבר בדבר חולשתה של ההתארגנות הציונית בג'רבה. הזדהות ותמיכה בתנועה הציונית לא השפיעו על עצם שמירת הגבולות ומסגרות התורה כפי שראו אותן רבני ג'רבה. הקמת אגודה שתצטרף לפדרציה הציונית בתוניסיה

52. סעדון, "העיתונות היהודית" (לעיל הערה 48), עמ' 93-97.

53. יובל חרובי, האליטה התורנית של העיר תוניס בעידן המודרני 1873-1921, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1913, עמ' 249-257.

יכולה להיות פריצת גבולות אלה, ובתקופה של שינויים כה גדולים ביהדות תוניסיה לא היה הדבר רצוי לרבני ג'רבה.

מעניינת העובדה שהרב כלפון משה הכהן לא הצטרף לאחת מהתנועות הציוניות הדתיות, ואלה גם לא הצליחו לקנות אחיזה בג'רבה. ג'רבה פיתחה לעצמה "מודל ציוני" ייחודי, ולמעט קבלת מורה להוראת העברית לבנות הם מנעו דריסת רגל מן המפלגות הציוניות הדתיות. אין זה אומר כי הם לא לקחו חלק בפעילויות ציוניות כלל-תוניסאיות. גולת הכותרת של פעילות זו היא השתתפותו של הרב זיפה הכהן בבחירות לקונגרס הציוני שלאחר מלחמת העולם השנייה בשנת 1946. באיזו מידה השפיעה המלחמה על שינוי העמדה של ציוני ג'רבה באשר לחלקם בתנועה הציונית בתוניסיה לא ברור כלל. ציוניותו היא ציונות דתית לא במובן שהתפתח בתנועת המזרחי מאוחר יותר.

הרב כלפון משה הכהן היה בראש וראשונה מנהיג דתי ואיש הגות. בזה השקיע את מאמציו. בסביבה שבה הוא חי הוא מימש את שליחותו האישית מעל ומעבר. ולנסי עשה את הדבר הנכון: תונים הנהיגה את תוניסיה והובילה את השינויים במדינה. הציונות לא יכולה הייתה להישאר אידאולוגיה שאין לה בסיס ארגוני חזק ומשמעותי. לכן הוא פעל לבצר את מעמדה של הציונות ככוח חברתי, ציבורי, קהילתי ופוליטי חשוב. ג'רבה מעולם לא הנהיגה את תוניסיה, והיא העדיפה לשמור על הבדלנות שלה. במקרה הזה נוח וקל לרב כלפון לעסוק בענייני ההגות ולא בארגון. ועוד, הרב כלפון היה איש הגות, אינטלקטואל, ולכן עסק בעיקר בכך. לא כן ולנסי, שקיבל את ההגות הציונית כפי שהיא.

מלחמת העולם השנייה

זכור חי ולנסי בצרפת מאמצע שנות העשרים של המאה העשרים. הוא הצטרף לז'בוטינסקי, והיה ממקימי ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח). במסגרת פעילותו זו שמר על קשר עם החוגים הציוניים בתוניסיה ולקח חלק בהקמת התנועה הרביזיוניסטית בתוניסיה בסוף 1926. המידע על פעילותו בשנים אלה ועל חייו האישיים לוקה בחסר. הוא נפרד מרעייתו, שפעלה כמתנדבת במלחמת האזרחים בספרד בשנות השלושים של המאה ה-20. כאשר פרצה מלחמת העולם השנייה שלח ולנסי את מרסל ואת בנו למרסיי, שהייתה באזור החופשי של צרפת. אלפרד נשאר בפרס, וגורש עם יהודים צרפתים רבים למחנות המוות באירופה, ושם נרצח.⁵⁴ בן 66 היה, ומאחוריו פעילות ציונית משמעותית של מי שהקים את התנועה הציונית בתוניסיה ופעל לביסוסה.

54. https://harissa.com/D_Histoire/detunisaashwitzalfredvalensi.htm, מאמר של אליה בוקרה

הרב כלפון משה הכהן עבר את המלחמה בג'רבה. התחיקה האנטישמית של וישי כמעט שלא השפיעה על חיי היהודים באי. לעומת זאת לכיבוש הגרמני הייתה השפעה כלכלית קשה על הקהילה היהודית. בשבת 13 בפברואר 1943 (ח' באדר תש"ג) הגיעו לאי "איזה גרמנים" ("מעדת הגיסתאפור") ודרשו מהרב כלפון, שהיה בעת התפילה בבית הכנסת, "חמישים כילו זהב" עד לאחר חצות.⁵⁵ שוד הזהב של יהודי ג'רבה ומשמעותו תואר על ידי הרב כלפון, ובו הוא עמד בעיקר על הנזקים הכלכליים שנגרמו ליהודי האי, שהזהב היה אחד מהעוגנים הכלכליים שלהם. הרב כלפון, יחד עם רבנים אחרים, הוא שעמד מול הגרמנים ודאג לאיסוף הזהב שהגיע ל-47 ק"ג. בעוד מלחמת העולם השנייה הביאה לסיום חייו ולנסי, הרב כלפון חי בג'רבה עוד שבע שנים וזכה לראות בהקמת מדינת ישראל אך לא לעלות אליה. קברו נמצא בג'רבה.

סיכום

אלון גל בעבודה המונומנטלית החשובה על הציונות לאזוריה מתייחס לחיוניות היצירתית הרבה של התנועה הציונית: "הציונות, כך מתברר, הייתה תופעה בעלת יצירתיות היסטורית עשירה, וכך התהוו והתפתחו טיפוסים ציונות שונים [...] ועם כל הגיוון הגאו-תרבותי נותרה הציונות נטועה בשורשיה בציוליציה יהודית ובתרבות פוליטית יהודית".⁵⁶ אלון גל אפיין חמישה טיפוסים של ציונות לאזוריה השונים. שני הטיפוסים היכולים להתאים לנושא מאמרנו הם הציונות שהתפתחה בארצות האסלאם, שאותה מכנה המחבר ציונות של מסורת, רצף ותחייה, והציונות של מערב אירופה, ציונות של תפוצה ותעודה אוניברסלית. האם בתוניסיה התקיימו במקביל שני טיפוסים של ציונות? הרב כלפון משה הכהן ועו"ד אלפרד ולנסי הם שתי דמויות שתרומתן לציונות בתוניסיה היא מהמעלה הראשונה אף אם בצורות שונות. כל אחד בדרכו, לשיטתו ולתפיסתו יצר את השלם הציוני בתוניסיה. בזה אולי היה כוחה הגדול של הציונות: היא אפשרה למגוון רחב של הוגים ופעילים למצוא בה את מקומם כאשר

בשם "מתוניס לאושוויץ" (נצפה ביום 6.5.2020). מידע זה מבוסס על עדות בנו של ולנסי. לפי המידע ברשימות המשלוחים של יהודים מצרפת למחנות ההשמדה ולנסי נעצר בפרס בינואר 1943 וגורש ב-25 במרס 1943 במשלוח (טרנספורט) מס' 53 לסוביבור. במשלוח זה היו 1,008 יהודים. הוא נרצח בסוביבור ב-30 במרס 1943. תודה לד"ר ויקטור חיון על הסיוע בהבהרת עניין זה.

55. כלפון משה הכהן, סתרי משה (לעיל הערה 12), עמ' 64-67. מכתב שנשלח ב-1 ביולי 1943 (כ"ח בסיון תש"ג) לראש רבני תוניס ולנשיא הקהילה.

56. אלון גל (עורך), הציונות לאזוריה, א, ירושלים תש"ע, עמ' 39. ציטוט זה הוא חלק מהמבוא החשוב שכתב.

המכנה המשותף שלהם הוא הדאגה למצבו של העם היהודי ולאחדותו בעידן של אמנציפציה והתבוללות והרצון להקים מדינה ליהודים בארץ ישראל. אלון גל מקבל את השוני הקיים בין היבטים ודפוסי ייחוד של ציונות גם בתוך כל אזור ואזור. כך למשל נכון הוא שיש ציונות האופיינית יותר לקהילות היהודיות במערב אירופה, אך יש הבדל בין הציונות בכריטניה לזו שבצרפת. ובכל זאת ההיבטים השונים האלה יוצרים את הטיפוס של ציונות מערבית. כזה הוא המצב במקרה של תוניסיה. התנאים הסביבתיים של הארץ, הגיוון האידאולוגי, החברתי והתרבותי אפשרו את היצירתיות והחיוניות הזו של הציונות.

ולנסי היה הוגה פורה שהניח את היסודות האידאולוגיים והארגוניים לפעילות הציונית בתוניסיה. הוא היה מתבולל במובן הזה שהיה בן התרבות הצרפתית, חי ופעל במסגרת זו בהתאם לכללים ולהתנהלות של החברה הצרפתית בתוניסיה. הציונות שלו הייתה חלק מההתבוללות הזו. ולנסי ראה את הצורך לשנות את המצב הקיומי של העם היהודי דווקא מתוך אותה התבוללות. ההתבוללות הזו אינה התכשורת ליהדות אלא ניסיון לשמור על היהדות. הרב כלפון משה הכהן היה הוגה פורה ומקורי אך לא היה איש ארגון. הוא הניח את היסודות האידאולוגיים של הציונות הדתית בג'רבה אבל המשיך את מגמות הספרטזם של יהודי האי.

דומני כי כוחה של הציונות הוא בפלורליזם האידאולוגי הרחב שהיא אפשרה. הרב כלפון משה הכהן יצר אפיק מודרני ציוני עבור יהודי ג'רבה בלי לשנות את אורח החיים השמרני. ולנסי יצר אפיק מודרני ציוני עבור כלל יהודי תוניסיה. אפיק זה השפיע לא מעט על החיים הציבוריים הקהילתיים של יהדות זו.

בתחילת המאמר התייחסנו לשאלת הגיוון בציונות, והבהרנו כי ננסה להציג רק שניים מכיווני הפעולה הציוניים שאפיינו את תוניסיה בתקופה זו. בתוניסיה של עד שנות העשרים של המאה ה-20 היו זרמים נוספים וביטויים נוספים של שתי המגמות שהצגנו. בתוניסיה של שני העשורים הראשונים פעלו גם שתי נשים בציונות המקומית שביטאו את המגמות שראינו אצל עו"ד ולנסי והרב כלפון משה הכהן. האחת היא רעייתו של ולנסי, מרסל גינצבורג, שהקימה את אגודת הנשים הציוניות "התקווה"; המידע שלנו על פעילותה של אגודה זו מועט. השנייה היא אסתר חדאד, ילידת נאבל, שמתה בדמי ימיה. היא, כזכור, ביקרה עם בעלה, הרב משה חדאד, בארץ ישראל, ובשובה הקימה אגודת נשים ציוניות דתיות בשם "בני משה". אומנם שתיהן לא היו הוגות ציוניות, אבל דפוס פעולה זה, שלפיו גם נשים מקימות אגודות ציוניות שונות באופיין ופעילות בתנועה הציונית, מרתק בפני עצמו ומראה עד כמה רב הוא הגיוון הציוני, ועוד יותר עד כמה עוד נדרש להעמיק את המחקר על הציונות בארצות המזרח. ולנסי ייצג את האליטה היהודית החדשה, זו שחיה בתוך התרבות הצרפתית, שמעורה בחיי החברה והכלכלה הצרפתים, שמקושרת לגורמי ממשל צרפתיים,

שמדברת בשפה הצרפתית ושלוקחת חלק בפעילות היהודית הקהילתית. אליטה זו לא ניתקה את עצמה מהקהילה היהודית, אלא נעזרה ביכולותיה ובמעמדה כדי לקדם במידת האפשר את הפתרונות למצבו של היהודי בעולם. הרב כלפון משה הכהן ייצג אליטה רבנית חדשה בג'רבה. הוא היה מעורה עד מאוד בעולם התורני ולקח חלק פעיל בחיי הדת בג'רבה במסגרת המגבלות הבריאותיות שלו. עם זה הוא היה ער ופתוח מאוד לכל המתרחש בעולם והגיב לאירועים. הוא לא נסגר כדי למנוע כניסת רעיונות חדשים לג'רבה, אך ידע לאמץ ולהתאים את התהליכים והשינויים למצבה של יהדות ג'רבה. הוא היה חדשן גדול בכל מה שקשור לציונות.

ולנסי כתב מאמרים בעיתונות היהודית העולמית, בעיקר בשפה הצרפתית. הרב כלפון משה הכהן לא פרסם בחייו מאמרים או הגות. הוא אומנם התכתב כנראה עם רבים, אבל עיקר יצירתו פורסמה רק לאחר מותו ולאחר שרוב יהודי האי כבר עזבו. למיטב ידיעתי ויכולתי להעריך עו"ד ולנסי והרב כלפון משה הכהן הם שני ההוגים הציוניים והפעילים החשובים ביותר בארצות האסלאם לפחות עד מחצית שנות העשרים של המאה ה-20. מעבר לכך, חשיבותם ותרומתם אינה יכולה להיות מתוחמת רק לדיון בציונות בארצות האסלאם. בהגותם ובפעילותם הם תרמו גם להגות הציונית הכללית, ומן הראוי שייעשה מאמץ למקם את פעילותם וחשיבותם גם מחוץ להקשר של יהדות ארצות המזרח.

כפי שהצגנו בתחילת המאמר הגותו של הרב כלפון משה הכהן זוכה לעדנה מחקרית ובכללה גם הגותו הלאומית והציונית. פעילותו והגותו של אלפרד ולנסי ידועה פחות ומוכרת אולי רק למתעניינים בהיבטים הקשורים בפעילותו. עדנה מחקרית זו של הרב כלפון משה הכהן יכולה להיות מוסברת בתהליכים שעוברת החברה הישראלית בניסיון שלה למצוא עוגנים לתהליכים שעברו החברות היהודיות גם בארצות המזרח. כיוון זה מתייחס לנתיבי הזיכרון המזרחי בארץ, לעוגני הזכרון המזרחי כפי שהתפתחו במדינת ישראל ומחוצה לה, אך זה נושא למחקר אחר.

RELIGIOUS ZIONISM

HISTORY, THOUGHT, SOCIETY

7

Edited by

Dov Schwartz

Bar-Ilan University Press, Ramat Gan

Editorial Committee:

Asher Cohen, Zehavit Gross, Yaron Harel, Moshe Hellinger, Yossi Katz,
Dan Michman, Amihai Radzyner, Shmuel Refael,
Lilach Rosenberg-Friedman, Avi Sagi, Zvi Zohar

“Religious Zionism” is a multidisciplinary journal which is published periodically and deals with the study of religious Zionism.

Articles may be submitted via email: Dov.Schwartz@biu.ac.il.

Articles that are received will undergo peer review.

Published with the assistance of:

Dr. Zerah Warhaftig Institute for the Research on Religious Zionism

ISSN 2709-6726

© 2021

Copyright Bar-Ilan University

All rights reserved, including those of translation. No part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying and recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Bar-Ilan University
Ramat Gan 5290002, Israel

Typesetting: Shimon Ben-Shachar

Printed in Israel

CONTENTS

Yosi Baharav and Yossi Katz

- Bnei Akiva – From a Pioneering Youth Movement to a Fulfilling
Pioneering Youth Movement: Founding of Kvutzat
Bnei Akiva Alumim (Sa'ad) 5

Dov Schwartz

- Rebellion: The Crystallization of Religious Zionist Consciousness
in the Third Decade of the State of Israel (1968-1977) 31

STUDIES IN THE ZIONIST THOUGHT OF RABBI KALFON MOSHE HACOHN

Zvi Zohar, co-editor

Haim Cherki

- Rabbi Kalfon Moshe HaCohen's Attitude Toward Herzl
and to the Secular Nature of the Zionist Movement 157

Haim Saadoun

- The Many Faces of Zionism in Tunisia: Lawyer Alfred Valensi
and Rabbi Kalfon Moshe HaCohen 183

Ronel Atia

- Between Zionism and Salvation: Why did Rabbi
Kalfon Moshe HaCohen of Djerba Forgo the Opportunity
to go to the Land of Israel? 207

FROM THE ARCHIVES OF THE DR. ZERAH WARHAFTIG INSTITUTE FOR THE RESEARCH ON RELIGIOUS ZIONISM

Dov Schwartz

- In the Climax of Unity 221